

Dejinné počiatky Hebrejcov.

Aktualizované 08/2023

I. Úvod.

Podľa Hebrejskej Biblie, židovský národ odvodzuje svoj pôvod od patriarchu Abraháma. Ten mal údajne vyjsť niekedy počiatkom 2. tisícročia BC, zo sumerského mesta Ur do Charránu a ďalej potom až do Kanaánu. Tieto názory pretrvávajú dodnes.¹ Pritom sa väčšinou prechádza fakt, že Septuaginta hovorí o krajine Ur (zrejme krajina Uri, severovýchodne od Sumeru).

Ovšem genetika dokazuje, že Židia sú multietnický národ. Teda nemožno ich pôvod odvodzovať len od jediného spoločného predka. Pozrime si prehľad frekvencií Y-DNA haploskupín v židovských populáciách:

Aškenázi.²

E1b1b1 (M35)	G2c (M377)	J1 (M267)	J2a (M410)	Q1 (P36)	R1a1a (M17)	R1b1 (P25)
16,1 - 20	7 – 7,7	17 – 19	19 – 20	5,2 – 7	7,5 – 12	10 – 11

Aškenázi.³

E1b1b1 (M35)	G-M201	J1 (M267), J*	J2a (M410)	Q1 (P36)	R1a1a (M17)	R1b1 (P25)
16,1 – 20	5 – 7,7	24 – 30	19 – 24	5 – 7	7,5 – 20	10 – 11,4

Sefardi (portugalskí Židia).⁴

E1b1b1 (M78 + M81)	G	I	J1	J2	T	R1a	R1b1b1	R1b1b1b2
8,7	3,5	3,5	12,3	24,5	15,8	1,8	1,8	28,1

¹ Napr. Finkelstein, Silberman 2010 str.37, 43; Bouzek 2015 str.60

² Behar a kol. 2004; Hammer a kol. 2009; por. aj ďalšie štúdie po zadaní "jewish haplogroup" do vyhľadávača.

³ https://en.wikipedia.org/wiki/Genetic_studies_on_Jews

⁴ Nogueiro I. et al. AJoPA 141 (3) 2010

Z týchto tabuliek je zrejmé, že Židia majú viacero spoločných predkov. Zároveň z nich vyplýva, že existujú pomerne veľké rozdiely medzi Aškenázmi a Sefardami.

Časť Y-DNA (konkrétne sa jedná o haploskupinu R1b), sefardskí Židia získali pravdepodobne v západnej Európe, pretože jej frekvencie oproti Aškenázom sú pomerne vysoké. Naproti tomu frekvencie tejto haploskupiny u aškenázskych Židov, pomerne dobre korelujú s frekvenciami u populácií Blízkeho východu.⁵ Prekvapujú však veľmi nízke frekvencie haploskupiny G, ktorá je v značnej miere reprezentovaná G2c.⁶ Je to dané predovšetkým tým, že značná časť obyvateľstva zo severných kmeňov, bola deportovaná do Asýrie; medzi nimi samozrejme aj Izraelci kanaánskeho pôvodu (ktorí potom v Mezopotámii a neskôr predovšetkým v strednej Ázii, väčšinou už zostali; tam napríklad ako Heftaliti). Preto môžeme tvrdiť, že iba malá časť potomkov kanaánskeho obyvateľstva (dominantná haploskupina G2a), sa podieľala na formovaní židovského národa.⁷ Boli to predovšetkým nekanaánske etniká, ktoré obývali Sýropalestínu a stali sa súčasťou židovského národa. Sem patria Judejci (dominantné haploskupiny J1, J2a), Terachiti (J2a), Amorejci (R1b-V88), indoeurópske etniká (Solymovia, Milyovia: R1b-Z2103, ale aj Javánci: R1a-Z93) a snád' i Churiti (G2a, J, R1b).⁸

Pôvod týchto etník je teda rôzny:

Izrael: 1., Boli to niektoré kmene, označované v egyptských prameňoch ako Šasu, ktoré žili v oblasti Zajordánska, minimálne od 14. stor. BC; na Sinaji a v oblasti Akabského zálivu, však oveľa skôr. Patrili k nim predovšetkým kmene Rúben a Gád, ktoré neskôr, spolu s amorejským kmeňom Dan v južnom Kanaáne,⁹ tvorili pôvodné spoločenstvo izraelských kmeňov. Po roku 1207 BC, sa "Protoizraelci" začali usadzovať na centrálnej vrchovine¹⁰ a v Galileji, kde sa k nim pridávali "kanaánske" kmene ako Neftalí, Zabulón a Ašer¹¹ (zo zaniknutej Achchijavy a kráľovstva Dananijcov), ktoré neskôr, po dobytí kráľovstva Izrael, vrátane Samárie Asýriou a po ich deportácii, boli označované ako tzv. stratené kmene izraelské.¹²

⁵ Termín Blízky východ používam pre súčasnosť. Pokiaľ píšem o praveku, alebo staroveku, tak používam termín (staroveký) Predný východ.

⁶ V súčasnosti je preklasifikovaná na G2b. Táto haploskupina sa vyskytuje takmer výhradne v židovských populáciách.

⁷ To je v súlade s Hebrejskou Bibliou (ďalej HB), v ktorej je mnoho odkazov na to, aby sa Hebrejci nespriazňovali s Kanaáncami /napr. Gn 24, Nm 25 ad'./

⁸ Zdôvodnenie priradenia jednotlivých haploskupín ku konkrétnym etnikám je v ďalších častiach tejto štúdie a tiež v článkoch: Réfajci, Hattijci, Subarejci a Aesir; na: www.arpoxais8.webnode.cz . O Solymoch a ľudoch Milim, viď Pientka: Vyriešenie achchijavského problému (ďalej VAP). pozn.476.

⁹ V Predjordánsku.

¹⁰ Tam došlo k spojeniu síchemských Terachitov s tými, ktorí vyšli z Egypta, v rámci Exodu (Lévijci, Terachiti a "primiešaný ľud"), ale pravdepodobne i s Habiru a Šasu.

¹¹ Vznik konfederácie izraelských kmeňov.

¹² Pamiatku na tieto kmene, je možné vysledovať v paštúnskom prostredí (Pakistan, Afganistan). Patrili teda k tzv. "strateným kmeňom". Dosvedčuje to i výskyt haploskupiny G2c u Paštúnov, ktorá je vlastná takmer výhradne židovským populáciám. Vzhľadom k tomu, že frekvencie haploskupiny R1b v paštúnskej populácii sú veľmi nízke (0,6 %), tak tieto "stratené kmene" nemohli byť amorejského pôvodu; teda nemohli ani pochádzať z kmeňa Dan.

2., Amorejci. Z etník amorejského pôvodu, ktoré sa podieľali na formovaní pronároda Izrael (ale aj Júda), to boli predovšetkým Dananijci (Dan, Danuna), ale aj ich príbuzní Hevejci.

3., Kmene sídliace na území Neftalí, Zabulón a Ašer, žili v Kanaáne už v chalkolite. Prišli vtedy pravdepodobne zo Sýrie, ako nositelia kultúry Esdrelon (Jezreel). Do spoločenstva izraelských kmeňov sa zaraďovali až po roku 1207 BC. Pôvodne to boli Kanaánci.

4., Nemôžeme vylúčiť ani podiel Churitov (haploskupiny G2a, J1, J2, R1b), na genéze Izraela. Churitského pôvodu bola značná časť obyvateľstva Sýropalestíny a žili teda i v Kanaáne. Tí Churiti, ktorí žili na Seire (Udúm, Edóm), sa neskôr stali väčšinou súčasťou arabského národa, aj keď nemôžeme vylúčiť, že niektorí z nich sa podieľali, aj na formovaní Judejcov.¹³

Judejci: Pochádzali z centrálneho Zagrosu v oblasti rieky Dijály, ale aj zo severu "úrodného polmesiaca". Boli to potomkovia Gutejcov - Qutu (dominantná haploskupina J2a).

Terachiti: Pochádzali z centrálneho Zagrosu; sídlili severne od Gutejcov, vrátane oblasti Urmia. Boli to potomkovia Turukku (dominantná haploskupina J2a). Patrili k Protoaramejcom.¹⁴ V podstate výhradne od nich, Hebrejská Biblia odvodzuje pôvod židovského národa. Terachiti a Gutejci boli príbuzné etniká a považujú sa aj za Protoelamiťanov.¹⁵

Lévijci: Pochádzali z ponticko-kaspických stepí a lesostepí, odkiaľ prišli v 1. polovici 2. tisícročia, ako vedľajšia vlna indoiránskej invázie, do severnej Sýrie. Tieto indoiránske etniká sa etablovali ako významná vojenská a mocenská sila v Mitanni, ale vlastne aj v celej Sýropalestíne, kde ich poznáme ako maryannu a Javáncov (dnešní aškenázski levíti sú nositeľmi dominantnej haploskupiny R1a-Z93/R-M582, v súčasnosti preklasifikovaná na R-Y2619).

Protofrýgijské etniká: Pochádzali z východu Karpatskej kotliny a zo stredného Balkánu, vrátane Epiru. Časť z nich vpadla na konci EH III do Grécka a časť z nich, aj do severozápadnej Anatólie (neskoršia krajina Aššuva). Cez krajinu Milyas¹⁶ a južnú Anatóliu, prišli ako "nositelia torkézov" do Sýropalestíny. K nim patrili predovšetkým Solymovia (dominantná "stepná" haploskupina R1b-Z2103), ale aj ďalšie príbuzné protofrýgijské etniká.¹⁷ Tóra (resp. Pentateuch) ich v Sýropalestíne pozná aj ako Hétov/Enákov,¹⁸

¹³ Pientka: Pôvod Léviťcov; pozn.23

¹⁴ Bič 1990 str.73

¹⁵ Klíma 1976 str.46

¹⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Milyas>

¹⁷ Sardiotae (Šerdeni), Siculotae (Šikalája, Šekeleš), Milyovia (Mi-lim), Dardanci, Teukri (Tjekker, Tekker), Bebrykovia, Mygdóni ad'.

¹⁸ Predovšetkým v Hebrone. Je tu však aj možnosť, že Hétí v Predjordánsku, vrátane Negevu, boli vzdialenými potomkami kultúry Beršeba. V tom prípade by boli južnou vetvou západokaukazských etník (k. Doľmeny záp. Kaukazu), ktoré sa podieľali aj na etnogenéze anatólskych Hattijcov. "Nositelia torkézov" by tak potom s Hétmi v Sýropalestíne iba koexistovali.

Naproti tomu sýropalestínski Enáci (Anakim), boli jednoznačne potomkami "nositeľov torkézov" /Pientka VAP, pozn.476/.

Hérodotos ich v Kilíkii poznal pod názvom **Hypachájci**. V AhT 3 sa spomína krajina Achchiya (zhruba v oblasti, kde sa nachádzala krajina Solymos, pri Antalyjskom zálive, teda v neskoršej východnej Lýkii). Aj tá bola osídlená potomkami "nositeľov torkézov": Milyami a Solymami.

Habiru: Pôvodne to pravdepodobne boli protoaramejské kmene, príbuzné Terachitom, ktoré sídlili prevažne v oblasti horného toku rieky Chábur (dominantná haploskupina J2a). Až neskôr to bolo všeobecné označenie, pre určité sociálne skupiny.

Šasu: Boli to tie kmene Šasu (na rozdiel od kmeňov Rúben a Gád), ktoré sídlili v oblasti Akabského zálivu a južne od neho, v Edóme, na sz Arabského poloostrova a na sv Sinaji (dominantná haploskupina J1; u Midjancov to boli predovšetkým haploskupiny R1b/R1a/J1). Niektoré z týchto kmeňov sa usadzovali už dávno pred Exodom, predovšetkým na území kmeňa Júda. Pomerne vysoké frekvencie haploskupiny J1 v židovských populáciách naznačujú, že Šasu hrali v etnogenéze tohoto etnika významnú rolu. Značná časť kmeňov Šasu, sa podieľala aj na etnogenéze Arabov (haploskupina J1).¹⁹

Kmene Šasu (aspoň niektoré z nich), či už v Zajordánsku, alebo v Júdsku (vrátane Negevu), uctievali už dávno pred Exodom (cca 1187 BC), boha *Jhw*, *Jhwh*, ktorý prevzal niektoré atribúty Baal Hadada.

Primiešaný ľud: Pochádzal z Egypta (dominantná haploskupina E1b1b). Prevažne sa teda jednalo o etnických Egypťanov, aj keď sa nedá vylúčiť, že medzi tzv. primiešaným ľudom mohli byť aj Apiru (Habiru), ktorí sa ako zajatci dostali do Egypta, zo Sýropalestíny.

V židovských populáciách sa vyskytujú ešte dve haploskupiny, ktoré by sme tam inak neočakávali. U Aškenázov je to haploskupina Q1. Vyskytuje sa u altajských populácií a v strednej Ázii.²⁰ Je to "pamiatka" na dobu, keď časť tzv. "stratených kmeňov Izraela" - Heftaliti, koexistovali spolu so Xionitmi, čo bol jeden z hunských kmeňov.²¹ Preto sa táto haploskupina vyskytuje predovšetkým v aškenázskej populácii.²²

U Sefardov sa v pomerne vysokých frekvenciách vyskytuje haploskupina T. Táto haploskupina sa v Stredomorí spája predovšetkým s Féničianmi.²³ To svedčí o vzájomnej koexistencii Féničianov a Židov v tejto oblasti (diaspóra). A preto je prítomná hlavne v sefardskej populácii.²⁴

¹⁹ Haploskupina J1, je všeobecne spojená s etnikami, ktorých pôvod v dobe bronzovej, bol na Arabskom poloostrove (skutočný pôvod haploskupiny J1 ešte v mezolite, bol však v jv Anatólii). V prípade predkov Hebrejcov, sa jedná o etniká, resp. kmene, ktoré sídlili, alebo žili ako nomádi, na najseverozápadnejšej výspe tohoto geografického celku. Samotná HB ako miesto, odkiaľ tieto etniká vyšli (alebo vyšiel boh Jahve), určuje Seir a Téman v Edóme a Páranskú púšť na Sinaji, západne od Akabského zálivu. Jednoznačne sa teda jedná o kmene, ktoré egyptské pramene označujú ako (beduínov) Šasu. K nim nepochybne patrili Midjanci - Kénijci, Kenezejci, snád' i Amálekiti a ďalšie etniká, predovšetkým v Edóme a v oblasti Akabského zálivu.

²⁰ Vo vysokých frekvenciách sa vyskytuje u populácií oboch Amerík.

²¹ Títo na rozdiel od Siung-nu, sa nepodieľali na ťaženiach do Európy. Bola to iná vetva Hunov, ktorí z Mongolska vpadli do Strednej Ázie.

²² Viac viď Pientka: Stratené kmene Izraela. www.arpoxais8.webnode.cz

²³ Pientka: Vyriešenie achchijavského problému; v časti: Dananijci a Féničania. Časť stredomorskej haploskupiny T má však ešte neolitické korene a súvisí s cardiovými populáciami (resp. Impresso).

²⁴ A tiež u Mizrahi.

Z vyššie uvedeného vyplýva, že pôvod židovského národa bol multietnický. V najväčšej miere ich predkovia pochádzali z oblasti centrálneho a severozápadného Zagrosu, Cháburského trojuholníka a zo Sýropalestíny. Ale ich korene sú i v severnom Čiernomorí, na Balkáne, ako aj v Egypte, na Sinaji a na severozápade Arabského poloostrova.

Vo svojich štúdiách sa vyhýbam termínu "židovský národ".²⁵ Podľa mňa je legitímne hovoriť o židovskom národe až po rokoch 734-722 BC, teda po dobytí Izraela a Samárie, asýrskym vojskom. Vtedy do Júdska utieklo značné množstvo obyvateľstva zo severného kráľovstva Izrael. Júdsko sa tak odvtedy považovalo za dediča Izraela. Od tých čias a predovšetkým, v dôsledku Jóšijášovej reformy po roku 622 BC, dochádzalo k ich stmelovaniu a to aj vďaka viere v jediného boha – JHWH a centralizácii jeho kultu do Chrámu.²⁶

Hebrejskú Bibliu dnes málokdo považuje za historický prameň. A ona ani ako historický dokument nebola nikdy koncipovaná. Už v období rabínskeho judaizmu síce záujem o biblické dejiny prechádzal celou hagadou, ale žiadny rabín si v súvislosti s udalosťami opísanými v Tóre nekládol historické otázky. Na všetko mali odpoveď: "*Maj de-hava hava*"; čo bolo, bolo.²⁷

Samozrejme, že Hebrejskú Bibliu nemožno brať ako celok doslovne. Ja pracujem s tzv. teóriou fragmentov. Tóra, deuteronomistické knihy, ale aj iné časti Hebrejskej Biblie, boli doslova poskladané z rôznych príbehov jednotlivých kmeňov, ktoré sa predávali ústne a pôvodne nemali spolu nič spoločné. Ďalej boli do Hebrejskej Biblie vložené rodokmene, hrdinské piesne, liturgické predpisy atď.²⁸ Jej zostavovatelia všetky tieto "fragmenty"²⁹ pospájali, dejovo rozvinuli a pritom nepochybne i fabulovali. Hebrejci si o pôvode svojho národa vytvorili vlastnú legendu, pričom mnohé skutočnosti pozmenili, doplnili a znovu ich interpretovali v súlade so zámermi kňazstva a s ohľadom na dobu, v ktorej žili. Vtedy ešte nepovažovali tieto texty za posvätné. Dokonca si prisvojili udalosti, ktoré sa týkali iných etník. Ďalším charakteristickým rysom Hebrejskej Biblie je fakt, že nerešpektuje časovú osu; kladie vedľa seba udalosti, ktoré sú časovo značne od seba vzdialené.

Je tu však ešte jeden moment. Zdá sa, že autori Hebrejskej Biblie, vedeli oveľa viac, než mali možnosť napísať. Na druhej strane sa zdá, že niektoré skutočnosti, ktoré mali zostať utajené,

²⁵ Pojem Žid (hebr. jehúdi, aram. jehúdai, gréc. júdaios, lat. judaeus), predstavoval pôvodne obyvateľa Judského kráľovstva /2.Král. 16:6; Neh 1:2; Jr 32:12/. Od 8. stor. BC ich ako Jaudaia, označovali asýrske pramene /NBS 2017 str.1173/.

²⁶ Rozhodujúcu úlohu pri formovaní židovského národa malo tzv. babylonské zajatie a obdobie vlády Achaimenovcov.

²⁷ Stemberger 2011 str.145

²⁸ Zostavovatelia Hebrejskej Biblie využívali nepochybne i pramene, ktoré sa nedochovali do dnešnej doby. Je to napríklad "Kniha Priameho" /Jozue 10:13; 2.Sam. 1:18/, "Kniha bojov Hospodinových" /Nm 21:14n/, "Kniha zmluvy" /Ex 24:7/ a "Kniha zákona" /2.Král. 22:8n/. Aj v 1. knihe Makabejských sa hovorí o starých spisoch, v ktorých sa píše, že Židia a Sparťania pochádzajú z rodu Abraháma a sú bratia /1.Makab. 12:5n/.

²⁹ Mnoho "fragmentov" pozostáva len z jednej vety, alebo odstavca. Jedná sa prevažne o jednotlivé informácie v textoch HB, ktoré sú potvrdené i z iných zdrojov, než je HB. Ďalej sú to informácie, ktoré sú v úplnom rozpore s duchom HB, alebo sú v rozpore s inými časťami HB. Je možné, že v texte HB zostali aj vďaka nedôslednosti jej zostavovateľov a korektorov, aj keď nie je vylúčené, že niektoré "nežiadúce fragmenty" tam mohli byť ponechané úmyselne.

sa buď nedôslednosťou pisateľov, alebo aj úmyselne, dostali do jej textu. Pokiaľ som správne pochopil W.G. Devera,³⁰ tak niečo podobné predpokladá i on.

Všeobecne možno povedať, že pod hrubým nánosom sa ukrývajú fakty, z ktorých niektoré, sa po kritickej analýze, môžu ukázať ako hodnoverné. Ja som sa o tom už veľakrát presvedčil. A o tom sa môžu presvedčiť i čitatelia, pokiaľ si moje štúdie prečítajú.

Výber z literatúry

Antalík Dalibor (vyd.)	Písemnictví starého Předního východu. Oikomenh 2001, Praha
Amstrongová Karen	Historie Bible. Slovart 2010, Praha
Amstrongová Karen	Velká transformace. Academia 2012, Praha
Avdijev Vsevolod I.	Dějiny starověkého východu. SNPL 1955, Praha
Bardtke Hans	Příběhy ze starověké Palestiny. Vyšehrad 1988, Praha
Bárta Miroslav	Sinuhetův útěk z Egypta. ČEgÚ FF UK 1999, Praha
Bárta Miroslav	Příběh civilizace. Academia 2017, Praha
Bartoněk Antonín	Zlatá Egeis. Mladá fronta 1969, Praha
Batroněk Antonín	Zlaté Mykény. Panorama 1983, Praha
Berlejung Angelika	Náboženské dějiny starověkého Izraele. Vyšehrad 2017, Praha
Bič Miloš	Při řekách babylonských. Vyšehrad 1990, Praha
Bič Miloš	V zemi sfing a pyramid. Oikoymenh 1993, Praha
Bottero Jean	Nejstarší náboženství Mezopotamie. Academia 2005, Praha
Collier M. - Manley B.	Jak číst egyptské hieroglyfy. Volvox Globator 2007, Praha
Černý Viktor Praha	Po stopách Ádů. Jižní Arábie v čase a prostoru. Academia 2016
Davidová Rosalie	Náboženství a magie starověkého Egypta. BB/art 2006, Praha
*Davies Norman	Evropa. Dějiny jednoho kontinentu. Academia 2005, Praha
Dever William G.	Kto byli první Izraelci a odkud přišli. Volvox Globator 2010, Praha
Dušek Jan a kol.	Jako pták v kleci. Oikoymenh 2013, Praha

³⁰ Dever 2010 str.16

ESE Libri 2007, Praha	Verner M, Bareš L, Vachala B: Encyklopedie starověkého Egypta.
ESPV Libri 1999, Praha	Prosecký ed: Encyklopedie starověkého Předního východu.
Finkelstein, Silberman	Objevování Bible. Vyšehrad 2010, Praha
Finkelstein Israel	Zapomenuté království. Vyšehrad 2016, Praha
Flavius Josephus	O starobylosti Židů. (Odpověď Apionovi). Odeon 1998, Praha
Graves Robert	Řecké mýty. KMa 2004, Praha
Heller Jan	Starověká náboženství. Verbum 2010, Neratovice
Hérodotos	Dějiny. Academia 2003, Praha
Hrozný Bedřich	Nejstarší dějiny Přední Asie a Indie. Melantrich 1943, Praha
Jacq Christian	Egypt velkých faraonů. Rybka Publisher 2002, Praha
Jepsen Alfred	Královská tažení ve starém Orientu. Vyšehrad 1987, Praha
Jockenhövel A. ed.	Dějiny světa I. Vyšehrad 2012, Praha
Johnson Paul	Dějiny židovského národa. Rozmluvy 2007, Praha
Prameny	Kolektiv autorov: Prameny života. Vyšehrad 1982, Praha
Klíma Jozef	Lidé Mezopotámie. Orbis 1976, Praha
Komorovský Ján	Prométheus. Smena 1986, Bratislava
Kosidowski Zenon	Čo rozprávali proroci. Obzor 1985, Bratislava
Kramer Samuel N.	Historie začíná v Sumeru. SNKLU 1966, Praha
Kramer Samuel N. ed.	Mytologie starověku. Orbis 1977, Praha
Lalouettová Clair	Ramessova říše. Levné knihy 2009, Praha
Maříková Vlčková P. a kol. Praha	Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů. Libri 2009
Matula Miloš Praha	Achnaton a Nefertiti, faraoni Slunce. MM Production 2010
Mertz Barbara	Tajemství chrámů, pyramid a hieroglyfů. Allpres 2011 Frýdek
Mieroop Marc Van De	Dějiny starověkého Blízkeho východu. Academia 2010, Praha
Moulis David R. Nový Orient 4.2011, Praha	Judské venkovské "svatyně" doby železné: Arad, Beer Ševa...
Mynářová Jana	Zdravící formule v periferní akkadštině. FF UK 2004, Praha

Mynářová Jana ed.	Poskytni králi výmluvná slova. Oikomenh 2013, Praha
Mynářová Jana ed. Oikoymenh 2015, Praha	Počátek vítězství krále Horního a Dolního Egypta.
Nováková Nea a kol.	Dějiny Mezopotámie. Karolinum 1998, Praha
Nováková Nea a Kol.	Základy starobabylónštiny. Karolinum 2000, Praha
Pavúk Peter Bratislava	Kapitoly z egejskej a anatólskej archeológie. Stimul 2012,
Perepjolkin J. J.	Záhada zlaté rakve. Mladá fronta 1973, Praha
PDČ 1978, Praha	Pleiner R., Rybová A. eds: Praveké dějiny Čech. Academia
Rendtorff Rolf	Hebrejská bible a dějiny. Vyšehrad 1996, Praha
Shafer B. E. ed. Neratovice	Náboženství ve starověkom Egyptě. Verbum Publishing 2009,
Shaw Ian ed.	Dějiny starověkého Egypta. BB art 2003, Praha
Stehlík Ondřej	Ugaritské náboženské texty. Vyšehrad 2003, Praha
Stemberger Günther	Klasické židovství. Vyšehrad 2011, Praha
Svoboda Jiří	Jak to bylo s Atlantídou. Svoboda 1998, Praha
Tacitus	Agricola, Anály, Germánia, História. Tatran 1980, Bratislava
Trigger B. G. ed.	Starověký Egypt. Volvox Globator 2004, Praha
Tyldesley Joyce	Jak soudili faraoni. Metafora 2001, Praha
Vandenberg Philipp	Nefertiti. Klokan 2002, Frýdek-Místek
Vandenberg Philipp	Ramses Veliký. Klokan 2003, Frýdek-Místek
Vachala Břetislav	Pobyt a odchod Izraelců z Egypta. Vesmír 83, 19, 2004/1
Vogelsang Willem	Dějiny Afganistánu. Grada 2010, Praha
Výklady I Praha	Výklady ke Starému zákonu I. Česká biblická společnost 1991,
Zamarovský Vojtěch Praha	Jejich veličenstva pyramid. Československý spisovatel 1975,
Zamarovský Vojtěch	Bohové a králové starého Egypta. Brána 2003, Praha

Ďalšia literatúra je uvedená in Pientka: Vyriešenie achchijavského problému.

Vladislav Pientka

© Praha – Bratislava 2018

Mapy k štúdiu Hebrejskej Biblie.

